

Efterskriftens Opgør med Martensen

af ARILD CHRISTENSEN

Kierkegaards og Martensens eget Bidrag til Oplysning af Forholdet mellem dem er paa ingen Maade saa betydningsfuldt som venteligt. Først fra 1847 begynder Kierkegaard i sine Dagbøger oftere at udtale sig om Martensen. Hovedsagen i de mange Optegnelser er, at Martensen ikke besidder den af Kierkegaard fordrede ethisk-religiøse Inderlighed, at hans Anliggende aldrig har været den personlige Christendomstilegnelse, men at han er en forlorent alvorlig Videnskabsmand (X 3 A 162), at han dog kun gengiver andres Tanker og ikke fortjener Navn af selvstændig Tænkere (X 2 A 117), at han i Grunden slet ikke er Forsker, men blot afgiver Forsikringer i udialektiske Udredninger, og at saaledes hans hele Virke er en tom Rhetorik (X 1 A 558). Et dybere, i Enkeltheder gaaende principielt Opgør, som med Navns Nævnelser tager Sigte paa Martensen, savnes fra Kierkegaards Haand.

Fra Martensens Side findes i hans Erindringer nogle Bemærkninger om det for Kirkekampen væsentlige Spørgsmaal om Efterfølgelsen, om Begrebet Sandhedsvidne. Iøvrigt afvises nærmest det kierkegaardske Forfatterskab som værende Martensen uvedkommende (Bd. 2, p. 142). Andetsteds (i sin Christelige Ethiks 1. Bind) giver Martensen imidlertid et vigtigt Fingerpeg. Fælles for Tænkere, hedder det, der (som Leibniz, Schelling, Baader, I. H. Fichte, Vinet og Kierkegaard) bekæmper Pantheismen, er Personlighedsprincippet, det vil sige den Tanke, at kun det enkelte har Virkelighed, og at ogsaa Gud er den enkelte, er Person. Herved ledes disse Tænkere til Theologien, thi »hvad Philosophien søger, har Theologien, nemlig i Aabenbaringen. Det er utvivlsomt Aabenbaringens Methaphysik, at ikke den upersonlige Idee, men den personlige Existens, ikke Tanken, men Villien, ikke Viisdommen, men Kjærligheden er det første i Gud« (p. 280), og ligesom Guds Kærlighed gaar forud for den Visdom, hvori den udtrykker sig, saaledes gælder i det menneskelige Plan, at i Forhold til Ideerne »de individuelle personlige Existenser ere det i Værdighed

Første.« Det gælder overhovedet, at »alle metaphysiske Problemer ligesom gravitere mod det Ethiske, centrere deri, og deri finde deres afsluttende Finalbestemmelse« (p. 281). Det er forunderligt, at Kierkegaard har vendt sig mod de nævnte Tænkere, der dog skulde synes hans Forbundsfæller i Udarbejdelsen af Personlighedsprincippet, men hans Forkastelse af dem følger af hans Overdrivelse af det Enten–Eller, han opstiller mellem Idee og Existens, og som medfører en Fortrængning af al Spekulation (p. 281–82). Hævdelser af dette negative Forhold mellem Idee og Existens og mellem Erkendelse og Tro er uberettiget (p. 289).

Med Martensens saaledes udformede Personlighedsprincip som Ledetraad skal det nu forsøges at konfrontere Martensen og Kierkegaard paa et Grundlag, der uanset Martensens Formening om det modsatte vil vise sig at være fælles for dem begge: Fordringen paa det subjektive, men ikke uden objektivt Indhold.

I.

Martensens Afhandling for den theologiske Licentiatgrad »De autonomia conscientiae sui humanæ« udkom 1837 og oversattes til Dansk 1841 under Titlen »Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie i vor Tids dogmatiske Theologie«. Oversættelsen, der i al Fald er godkendt af Martensen og sandsynligvis bearbejdet af ham selv (jvf. Tidsskrift for Litteratur og Kritik, Bd. 6, 1841, p. 466), har flere Steder udførligere Formuleringer end den latinske Original og skal derfor lægges til Grund i det følgende.

Skriftets hovedsagelige Indhold er en Undersøgelse af den Selvtændiggørelse af Mennesket i Forhold til Gud, der finder Sted med Kant og i den senere tyske Idealisme. For Kant (viser Martensen) er Kristus åbenbaret i vor Forestilling om Kristus, ikke i den virkeligt eksisterende, historiske Kristus. Kun den ideale Kristus bliver af Vigtighed, ikke Virkeligheden af, hvad der berettes om ham. Den objektive Aabenbaring er veget for en subjektiv (p. 62). Naar Kant saaledes frakender Gud al virkelig Tilværelse uden for Menneskets Bevidsthed, kommer han i Overensstemmelse med Pantheismens Lære om, at alene den menneskelige Aand er Guds Existensform (p. 64).

Ogsaa hos Schleiermacher hæves i Følge Martensen al Objektivitet og forsvinder i Jegets Oplevelse af dets absolute Afhængighed af Gud (p. 75). I

Stedet for Dogmatik og objektiv Trossandhed træder det fromme Gemyts Udtalelser (p. 80). En tidligere Tids Theologer erkendte af Menneskets Trang til Gud, at Mennesket hverken i theoretisk eller praktisk Henseende er sig selv nok (p. 81). Schleiermacher derimod lader Mennesket paa Trods af en Erklæring om sin absolute Afhængighed af Gud have Bevidsthed om, at Gud er absolut alhængig af Mennesket (p. 87), og at alle Guds Egenskaber er en Afglans af Menneskets Fromhed (p. 88). Naar Schleiermacher hævder Christi historiske Existens, modsiger han sit Systems Princip, thi af den indre Erfaring kan ikke afledes et Bevis for Christi virkelige Fremtræden i Historien (p. 96). Ogsaa Skabelsen bliver hos Schleiermacher til et tomt Ord, fordi han mangler Begrebet om Guds Frihed og Personlighed (p. 103).

Med Hegel, indrømmer Martensen, sker et Omslag, idet ikke det tænkende Jeg, men den evige Tænkning i sin Uafhængighed af Menneskeanden, den absolute Idee, som er Gud selv, bliver Udgangspunktet (p. 107). Herved naar Hegel for saa vidt ud over »den menneskelige Particularitet« og den blot subjektive Tilstand hos Individet (p. 105–106). Gud, ikke Mennesket faar Autonomi (p. 108); og dog er Gud ikke i egentligste Forstand Principet i den hegelske Tænkning, thi den absolute Idee, som udvikler sig i Hegels System, er ikke »Guds egen Viden«, men kun afledet deraf. Ikke Skabningen, men alene Skaberen bør der i Følge Martensen tillægges egentlig Viden om Skabergeringen (p. 108–109).

Med den her skitserede Vurdering af den tyske Idealisme er Tendensen i Martensens Bog givet. Denne Tendens ytrer sig tillige med en vis Udførlighed som en dogmatisk-philosophisk Grundanskuelse. I et Brev til Vennen Dorner af August 1843 (Briefwechsel, Bd. I, p. 123) siger Martensen, at han i Licentiat-skriftet vilde fremme en objektiv Retning i Theologien, ved Bekæmpelse af ensidig Subjektivitet skaffe Objektiviteten Luft.

Denne Stræben mod det objektive former sig som en Lære om, at al menneskelig Viden er Samviden med den Gud, der er menneskelig Bevidstheds og i Særdeleshed menneskelig Selvbevidstheds Ophav, dens »auctor« (Autonomie, p. 109 og 110). Det forudsættes her, at det eneste Kriterium for Erkendelse er Gud, at Guds Skabelse af Mennesket indebærer, at Mennesket maa hente sin Erkendelse fra Gud. Den menneskelige Erkendelse er altsaa skabt i Afhængighed af Gud, den er undergivet sin Autors Autoritet; samtidig at hævde For-

nuftens Uafhængighed og fordre Tro på en Skaber er for Martensen en Selvmodsigtelse (p. 20–21). Uden Gud, hedder det, kan Mennesket ikke naa fra Tænkning (hvormed menes blot Formodning) til Viden, thi »den menneskelige Selvbevidsthed er i sig aldeles formel og tom, naar den ikke fyldes med Gud, der er al Virkeligheds Kilde« (p. 51–52). For overhovedet at erkende nogetsomhelst, for at trænge ud af den tomme Selvbevidsthed, af den blot formodende Tænkning og Forestilling, maa man fra Begyndelsen af ikke udelukke »hiint Andet, der indeholder sin egen sande Selvbekræftelse, og ved denne sin Selvaabenbaring befrier Mennesket fra al Solipsisme« (p. 51). Denne Guds Selvaabenbaring er en »primitiv Gudserkjendelse«, en nødvendig Tro, uafhængig af menneskelig Følelse og Vilje, en Erkendelse, der kan fornægtes eller fordunkles, men som dog egentlig altid er til Stede i Mennesket (p. 54).

Den menneskelige Erkendelses Afhængighed af Guds Selvaabenbaring udvikles af Martensen til en egenartet Erkendelseslære. Udførligt siger han:

»Da . . . Gudsiden er tilstede i Religionen ved Guds egen Aabenbaring, saa at vi kjende Gud *ved Gud*: er ogsaa Gud selv virksom tilstede i vor Bevidsthed under den videnskabelige Tænkning, under den rationelle og begrebsmæssige Udvikling af denne Idee; han der tænkes af os, tænker altsaa selv i os. Og heri bestaar vistnok den sande Lære om Eenheden af Subject og Object i den speculative Tænkning, at her ikke alene finder et Forhold Sted imellem det erkjendende Subject og et Object, som skal erkjendes uden selv at erkjende, men imellem Subjectet og et Object, der selv er Subject, som altsaa ikke alene skal erkjendes, men selv erkjender. Den speculative Tanke om Gud er derfor ikke en eenlig Viden men en Samviden. Den samme Lov, der begrunder Guds og Skabningens Eenhed i den religiøse *Kjærlighed*, gjælder ogsaa i den religiøse *Erkjendelse*, i den speculative Betragtning af Gud. Ligesom vi, med Apostelen, elske Gud, fordi han elskede os *først*, saaledes kjende vi ham ogsaa, fordi han kjendte os *først*. Ligesom Guds Kjærlighed neddaler i Menneskets Hjerter og bringer Menneskets Kjærlighed til at hæve sig til Gud, saaledes er Menneskets Viden, det er hans frie Erkjendelse af Gud, et Gjenskin af Guds absolute Viden, som oplyser Mennesket.« (p. 13).

Gud er saaledes først og fremmest Subjekt og kun i anden Række Objekt for Erkendelse. Det for Martensen vigtigste med Hensyn til den menneskelige Erfaring af Erkendelsesakten bliver i Overensstemmelse hermed, at det men-

neskelige Subjekt oplever sig som Objekt, Objekt for Guds Erkendelse: »Det sande Forhold imellem Gud og Mennesket bestaaer deri, at den menneskelige Selvbevidsthed finder sig begrebet af en *anden* Selvbevidsthed, den guddommelige nemlig, og modtager al Sandhed som en Aabenbaring fra denne. Heri ligger den kvalitative Forskel imellem Gud og Mennesket.« (p. 24).

Det fremgaar af Licentiaatafhandlingen selv, hvorfra Martensen har hentet sin Erkendelselære, og hvorledes han tolker disse Kilder:

Han kalder sin Erkendestheori for en Lystheori, »en Theorie om Lyset som saadant, om dets Natur og Betydning i den hele Intellectualverden«, en Theori, der udsiger, at Lys kun ses i Lys, at det som skal kunne ses, maa bestraaes af Lys udefra; og han citerer paa Latin »in lumine tuo videbimus lumen«, et Bibelcitát (36. Psalme v. 10), der beholdes i sin latinske Form i den danske Oversættelse af Bogen.

Ogsaa 1. Kor. 13,12 anføres: *γνώσομαι ὡς ἐγὼ ἐγνώσθην* (»da skal jeg erkende, ligesom jeg jo blev erkendt«). Verset anføres i Sammenhæng med Meister Eckarts Ord: »Das Auge, darin ich Gott sehe, ist dasselbe Auge darin er mich siehet«; og Martensen benytter her Bibelstedet til med Henblik paa Mystikerens Udtryk at fremhæve, at der trods den inderlige Forening af guddommeligt og menneskeligt dog er to forskellige Væsener, Gud og Menneske særskilt, der erkender (p. 12).

Yderligere citerer Martensen sin Lærer i München Franz Baader. Citatet gaar ud paa, at naar Descartes gør Jeget til det absolut primitive i Erkendelsen, eller naar Tænkere som de franske Materialister i det 18. Aarhundrede gør et Ikke—Jeg til Princip i Erkendelselæren, saa sker herved et Taskenspilleri, idet begge de nævnte Overbevisninger kun optræder i Forbindelse med en dybere, til Grund liggende Overbevisning om et Andet og Oprindeligt, nemlig Gud. Ved dette Taskenspilleri søger man at udrive Mennesket af dets enkle, oprindelige Grundoverbevisning om, at det som erkendende og skuende kun erkender og skuer en andens (Guds) Erkendelse og Skuen, ligesom Mennesket i sin egen Vilje kun vil en andens (Guds) Vilje (p. 21). — (Det bemærkes her, at mens Martensen talte om en »Lære« og »den speculative Betragtning af Gud« (p. 13), saa henviser Baader i Citatet til den religiøse Erfaring. At der dog ikke med Hensyn til Betoningen af Lære og Erfaring findes nogen Forskel paa Martensen og Baader, vil blive klart senere).

I det paagældende, lange Citat hos Martensen nævner Baader Platon som Hjemmel: I Følge Baader hævder Platon, at den forskende Aand ikke finder Hvile, førend dens Øje møder et Øje, der ser dens egen Seen (p. 21). Dette er en Fordrejning af et Sted i den pseudoplatoniske Dialog Den første Alkibiades 132 D – 133 B.

Det er denne Erkendelseslære, der hos Baader faar den til Descartes sigtende og mod Descartes rettede Formel: Cogitor ergo cogito et sum.

Baade for Baaders og for Martensens Vedkommende er det et vanskeligt Spørgsmaal, i hvilken Forstand der bestaar Identitet mellem Guds og Menneskets Erkendelse. Martensen taler paa een Gang om en »transcendental Grænse«, en »Skranke« mellem Gud og Menneske og en »inderlig Identitet . . . i den religiøse Contemplation« (p. 12). Menneskets Samviden med Gud er »en i lige Grad guddommelig og menneskelig« Erkendelse (p. 10), den »indeholder evige Sandheder«, men er ikke »den absolute Aands Viden« (p. 109), thi menneskelig Viden er sekundær, den har en Grænse, den ikke tør overskride (p. 11–12), en Grænse, den ikke selv har sat (p. 106).

Martensen bliver imidlertid ikke staaende ved sin Bestemmelse af Viden som Samviden, han gaar videre og bestemmer Samviden som Samvittighed.

Det, der herved især ligger ham paa Sinde, er Indskærpelsen af, at det Baaderske Cogitor ikke kendetegnes ved en theoretisk, men ved en affektisk Indstilling til en Kundskab. Ikke kun det tænkende Menneske, men hele Mennesket inddrages i den religiøse Samviden. Dogmet, siger Martensen, fremstiller ikke »en blot logisk Sandhed for Tænkning, men en central Sandhed for Livet« (p. 25). Der hævdes en vis Modsætning mellem Tænkning og Religion, samtidig med at Tænkning ikke des mindre underordnes Religion: Tænkning er kun Selvbevidsthedens »Form«, Religionen derimod »constituerer den skabte og selvbevidste Natur.« Religion indebærer Tænkning, og Tænkning staar paa Grund af sit Præg af blot alment under Religionens »levende og personlige Virkelighed« (p. 18–19).

For at gøre Samviden og Samvittighed til eet maa Martensen bestemme Samvittighed mere omfattende end sædvanligt: Samvittighed er ikke blot den indre Stemme, der i det enkelte Menneske i hvert enkelt Tilfælde dømmes om godt og ondt, den er tillige en Viden om Menneskets Forhold til Gud, om dets Plads

i Universet, og den bliver saaledes en almenyldig Livsanskuelse. Samvittighed (*συνείδησις*) er ikke »et particulært og reent praktisk Begreb i Ethiken uden Hensyn til Theorie,« men »et universelt og religiøst Begreb« (p. 9–10, cf. 53–54).

Den samvidende Samvittighed, der forener det ethisk-religiøse og det theoretiske, kalder Martensen for Gudsbevidsthedens springende Punkt, det, hvorfra denne Bevidsthed »henter sin Kraft og Næring« (p. 9). Samvittigheden er elementær i Mennesket: en umiddelbar Erfaring, det mest evidente, som Mennesket formaar at opleve, og følgelig hævet over Tvivl og umuligt at aflede af andet. Martensen siger, at der her foreligger »en absolut Erkjendelse a priori«, hvorved »Objectets [Guds] Realitet beroer paa, at det for Tænkeren er reelt nærværende, at det indtræder i hans reale Existent« (p. 15). Da Samvittigheden er det inderste og egentlige i Menneskets Væsen, det som »gjør Mennesket til Menneske« (p. 10), kan Gud kun meddele sig til Mennesket gennem Samvittigheden, og Mennesket kan alene naa til Forvisning om Sandheden ad Samvittighedens Vej (p. 15–16). Idet Samvittigheden er den eneste Adgang til Gud, bliver den tillige den eneste Adgang til den af Gud skabte Virkelighed: Kun ved Samvittigheden, hævder Martensen, udfries Mennesket af Solipsisme og trænger frem til »den positive Realitet«, til »Livets Fylde« (p. 51–52). Det Menneske, der mangler eller tror at mangle Overbevisning om, at Samvittighedens Stemme er Bevis paa, at Mennesket naar det tænker Gud og dømmes sig selv, tænkes af Gud og dømmes af Gud, har dermed kun vist, at det har forladt sin oprindelige Plads i Verdensordenen (p. 53).

Ogsaa paa en anskuelig Maade beskriver Martensen Samvittigheds-Erfaringen. Han kalder Samvittigheden (fra Guds Standpunkt) »det evige Øie« og (fra menneskeligt Standpunkt) »den nødvendige Skuen af dette evige Øie« tilligemed Erkendelsen af stedse at være set af Gud (p. 55).

Det skal ikke forbigaa, at sidestillet med Samvittigheden omtaler Martensen Bønnen som Guds Nærværelse i det religiøse Subjekt (p. 56).

Der skal nu spørges, hvorledes Martensen efter Opstilling af sin Erkendelseslære giver Gudsbegrebet Indhold; eller rettere der skal spørges, hvad der indholdsmæssigt kan siges om hans Gudserfaring.

Først og fremmest er Gud Personlighed, Subjekt; det Objekt, som Menneskeslægten søger for sin Kærlighed, maa selv være et Subjekt, fordi »kun det elskende Subjekt kan i Virkeligheden elskes, kun der erkjendende i Sandhed erkjendes« (p. 102). Gud i sin Aabenbaring som Gud-Menneske er den absolute Personlighed, ved hvem Menneskene »personliggjøres« (p. 60), idet den absolute Personligheds Idee paa een Gang indbefatter og er i saa vel Menneskeslægten som Individerne (p. 59). (Personlighed synes for Martensen ligesom for den samtidige I. H. Fichte at være det højeste Begreb, hvilket alene af alle Begreber logisk kan optage og forene det enkelte og modsigende og samtidig indebære en real Enhed deraf).

Som absolut Personlighed er Gud i sin Aabenbaring i Christus ikke et Individ som andre, men uden al Partikularitet, da jo det Menneskeheds Princip, som Gud ikke blot aabenbarer, men selv er, er fælles for alle (p. 60), idet alle besidder Samvittighedserfaringen. I Kærligheden til Gud er paa den anden Side Menneslægten selv et eneste Individ, »der søger et Object for sin universelle Kjærlighed« (p. 102), og denne Universalitet stammer fra Gud som Ordet, fra Christus som Enhed af Person og Logos. Menneskets Individualitet, siger Martensen, »gjennemtones af den sande Universalitet«, fordi der i Gudsordet (og det vil for Martensen sige i den samvidende Samvittigheds Stemme) kun udsiges det almene eller saadant individuelt, der ogsaa er alment. Anderledes sagt: Gud hæver (paa en her ikke nærmere angivet Maade) det enkelte op til det almene, forvandler det enkelte til alment (p. 100).

Til absolut Personlighed hører tillige absolut Frihed (p. 63), en Spontaneitet, der ikke indskrænkes af noget uden for sig (p. 106). Denne absolute Frihed medfører ikke blot ideal, men ogsaa real Existens (p. 63). Gud maa følgelig være til i det dennesidige, og Martensen mener paa Grundlag af »den evige Personligheds Natur« at kunne indse »Christi historiske Realitet« (p. 62). Udførligt fremhæves, at Gud dog ogsaa har Tilværelse i sig selv, ikke blot i Verden, saaledes som Spinozas Substans kun er til i sine modi, i Enkeltforeteelserne (p. 85, cf. 63). Martensen opstiller en Trinrække i Verdensordenen: Lavest staar Naturen, der kun har Væren i andet, i Gud. Dernæst følger Mennesket, der har en uegentlig Væren i sig selv, naar Gud er fornægtet, og en egentlig Væren i andet, i Gud. Alene Gud har paa een Gang Væren i sig selv og i andet (p. 85–86).

I Overensstemmelse med Hævdelsen af Samtidigheden af disse to Værensformer i Gud antager Martensen, at Gud er Enhed af Magt og Viden: Den virkende Kraft, der har skabt og opretholder Verden, er ikke blind, og den guddommelige Alviden er ikke en Tilskuers magtesløse Viden, tværtimod gaar Magt og Viden i eet, Guds Viden er ikke forskellig fra hans Almagt, Gud har »absolut productiv Viden og er sig denne Productivitet absolut bevidst« (p. 108–109).

II.

Kierkegaard tager i Afsluttende Uvidenskabelig Efterskrift polemisk Stilling til Martensens Erkendelselære og Samvittigheds erfaring. De to Nøgleord for dette Angreb er »det objektive« og »theocentrisk«¹, og det kierkegaardske Grundsynspunkt, der i det følgende skal undersøges, angiver Johannes Climacus saaledes: »Jeg er kun et stakkels eksisterende Menneske, der hverken evigt eller guddommeligt eller theocentrisk kan betragte det Evige, men maa nøies med at existere« (Samlede Værker, 2. Udg., VII, p. 198).

Efter dette Grundsynspunkt at dømme kunde det ventes, at al videre Drøftelse af et Forhold mellem Johannes Climacus og Martensen maatte være umulig som Følge af Forudsætningernes Forskellighed. Ved en første Betragtning af flere Steder i Efterskriften synes det da ogsaa at være saaledes. For

1 Om Martensens Arbejde med det objektives Begreb se II C 14-17. II C 26 § 4 hævder Martensen, at Gud er »nærværende i Religionen i sin uendelige Objektivitet« (utrykt).

I sine Forelæsninger beflittede han sig paa at gøre Tilhørerne klart, at han vilde føre dem ud over Hegel til sit eget »theonomiske Standpunct« (Af mit Levnet, Bd. 2, p. 4-7). I Afhandlingen om Mynsters Haandhævelse af Eksklusionslogik i Theologien anbefaler han, at Menneskeaanden »ikke blot seer nedenfra opad, men ogsaa ovenfra nedad« (Tidsskrift for Litteratur og Kritik, Bd. 1, 1839, p. 462, hvortil Mynster svarede: »Jeg for min Deel maa vel opgive Haabet om at kunne naae til »at see ovenfra nedad«, samme Tidsskrift Bd. 7, 1842, p. 352). I »Striden mellem den gamle og den nye Sæbekielder« ønsker »Phrase« (Martensen) at anstille sine Betragtninger »fra Speculations Himmelfartsbjerg« (II B 18, p. 298).

Ordet »theocentrisk« (se f. Ex. VII, 202 456) anvendes af Johannes Climacus i Sammenhæng med det til Martensen sigtende Udtryk »gaae videre« (se II A 7 og 260 og B 19, p. 300 samt III, 67. Martensen stræbte ikke blot ud over Hegel, men antog, at Christendommen var i en stadig Udvikling betinget af Historiens »Mediation«, hvorved han forstod Guds fremadskridende Selvaabenbaring, se Anhang. Derfor kan Johannes Climacus tale om Martensens »Trang til at gaae ud over Christendommen«).

At Efterskriften indeholder et Opgør med Martensen, har Kierkegaard benægtet, dernæst i forblommede Vendinger indrømmet for til sidst aabent at tilstaa det (VII 1 B 88, X 6 B 128, XIV, 94).

Exempel ses det af en Modstilling af subjektivt og objektivt, der faar en rent psykologisk Udformning: Det subjektive er den personlige Indstilling («Afgjørelsen»), det objektive kunde saa forventes at være denne Indstillings Genstand, »Sagen« som Johannes Climacus kalder det. Men dette Begreb »Sagen« bestemmes som Beskæftigelse med et Emne, Udarbejdelse af en Sag, ikke denne Sag selv, altsaa som en Indstilling af anden Art end den subjektive, nærmere betegnet som den betragtede, ulidenskabelige Indstilling, det at »blive objektiv« modsat »Lidenskaben«. Naar subjektivt og objektivt er sjælelige Indstillinger, forlægges Modsætningen til det psykologiske, i en vis Forstand til Subjektiviteten selv. Det objektive, Sagen (det for Martensen vigtigste) lades ude af Betragtning (p. 114–115).

Trods Fordømmelsen af »Sagen«, af den theoretiske Indstilling formaar Johannes Climacus imidlertid ikke helt at adskille det ethisk-religiøse fra det theoretiske, fra Overvejelsen og Betragtningen. Tilbedelse, hedder det, er det højeste, Mennesket kan naa i Tilnærmelse til den fra Mennesket absolut forskellige Gud (402). Men ved Undersøgelsen af, hvad Bøn er, opfordres den bedende til ikke at udelade den theoretiske Forberedelse: »Intellectuelt maa jeg have en aldeles tydelig Forestilling om Gud, om mig selv og om mit Forhold til ham«, og det antydes, at Forstaaelsen af Bønnens Natur vil tage Tid. Overhovedet betegnes det at blive subjektiv som en Livsopgave, og det forstaaes, at denne Opgave har sin theoretisk Side (148–149).

Kierkegaards og Martensens Forudsætninger kan herefter ikke være i den Grad forskellige, at det ikke skulde være muligt paa frugtbar Maade at sammenholde den enes Subjektivitetsfordring med den andens Objektivitetsfordring.

Som Beskrivelse af Tilegnelse af Sandhed anvender Johannes Climacus Billedet to Veje, den objektive Reflexions og den subjektive Reflexions. Det hævdes, at »Existentsen selv« bevirker denne Adskillelse. For den objektive Reflexion er Sandheden »et Objektivt, en Gjenstand, for den subjektive er Sandheden »Tilegnelsen, Inderligheden, Subjektiviteten« (177). Den objektive Vej forkastes, fordi den fører bort fra Subjektet selv og dermed gør Sandheden ligegyldig. Konsekvensen af denne objektive Reflexion, saaledes som den kommer til Anvendelse i spekulativ Tænkning, Matematik og Historie, er den Selvmodsigelse, at det eksisterende Subjekt fornægter sin Existens ved i Viden-

skabelighed at blive sig selv ligegyldig (179). Denne objektive Indstilling er en Art Galskab, siger Johannes Climacus, og tilkendegiver i Hentydninger, at han her sigter til Martensen². Ikke blot Kierkegaards Holdning over for Martensen som Aandsvæsen, men et Ubehag ved hans Person kommer herved frem: Johannes Climacus erklærer, at ligesom man frygter for at se en vanvittig i Øjnene, saaledes ængstes man ved at se paa den objektivt vanvittige (Martensen) »af Frygt for at opdage, at han ikke har rigtige Øine, men Glasøine, og Haar af en Gulvmaatte, kort at han er et Kunstprodukt« (181).

Johannes Climacus fastholder imidlertid ikke sin Fremstilling af objektivt og subjektivt som to adskilte Veje uden Forbindelse med hinanden, han ændrer Billedet og taler om, at den subjektive Vej »svinger af« fra den objektive (186), og det siges yderligere, at det ikke kan oplyses, paa hvilket Punkt dette bør ske, da Afgørelsen herom tilkommer Subjektiviteten (189). Den forberedende Tilvejebringelse af objektiv Viden og den Tid, der kan medgaa dertil, indrømmes nu at kunne være en Nødvendighed, og med Hensyn til Martensens theosophiske Spekulation maa det for Johannes Climacus derfor blive umuligt at afgøre, om den er en saadan berettiget Forberedelse til det at blive subjektiv.

Anderledes rammende synes den Indvending mod Martensen, at den subjektive og den objektive Vej ikke kan befærdes paa een Gang. I den moderne Speculation, siger Johannes Climacus, raader det livløse Phantasteri, hvor hverken det endelige eller det uendelige er virkeligt (182–183). Om den christelige Spekulant, der bekæmper Pantheismen (som Martensen i Licentiatskriftet), hedder det: »Spekulanten ... vil være en Existerende [d. v. s. Martensen afleder sin theosophiske Viden af Samvittighedserfaringen og sondrer mellem Guds Viden og Menneskets sekundære Viden], og dog igjen en Existerende der ikke er subjektiv, ikke i Lidenskab, ja existerende sub specie æterni, kort, han er distrahit« (212) [d. v. s. Martensens christelige Spekulation er en For-

² Den vigtigste Hentydning (p. 181) fremhæver Modsigelsen mellem Martensens Fordring om en for Philosophien grundlæggende Tvivl om alt og den Omstændighed, at »man i hvert andet Punktum finder tilstrækkeligt indre Bevis for, at den Mand aldrig har tvivlet om Noget.« (Jvf. p. 186 og 211. Se Niels Thulstrups Anmærkning i Philosophische Brosamen und Unwissenschaftliche Nachschrift, hrsg. v. H. Diem u. W. Rest (Köln 1959), p. 963, og Ed. Geismar, S. Kierkegaard, III, p. 37). Om Betydningen af Sætningen *De omnibus dubitandum* hos Martensen se II C 18 og Autonomie, p. 16.

Et andet Ord, hvormed Kierkegaard oftere hentyder til Martensen, er »apokalyptisk« (se Symposium Kierkegaardianum, 1955, p. 47).

flygtigelse af hans egen menneskelige Existens og altsaa den selvmodsigende Distraction at ville rykke sig selv ud af Existensen]. At skride frem ad saa vel den objektive som den subjektive Vej samtidig er menneskeligt en Umulighed; for at udføre det maatte man være det spekulative Subjekt-Objekt, og et saadant eksisterer ikke i Virkeligheden (178). Tror en eksisterende at gøre det, da er dette Indbildning (186). Men i Stedet for Martensens Forsøg paa at ene timeligt og evigt sætter Johannes Climacus sit eget Forsøg paa det samme: »En Eksisterende kan . . . ikke være to Steder paa eengang, være Subjekt-Objekt. Naar han er nærmest efter at være to Steder paa eengang er han i Lidenskab, men Lidenskab er kun momentviis, og Lidenskab er netop Subjektivitetens Høieste« (185). Her fremsætter Johannes Climacus atter Kravet til Martensen om Lidenskab, og dermed er den dybere Opgave for Udforskningen af Forholdet mellem Martensen og Kierkegaard givet: at sammenstille Kierkegaards (momentvise) Lidenskabserfaring med Martensens (formodentlig ligeledes momentvise) Samvittighedserfaring. Uden Inddragelse af biographisk Charakteristik kan denne Opgave sandsynligvis ikke løses. Det egentlige turde vel være, at for Kierkegaard er Martensen, den christelige Spekulant ikke i Sandhed en Gudsøger, fordi hans Trang til Gud ikke har den rette Styrke, hvorved den kan opfylde hans daglige Tilværelse: »Ramseren« Martensen ved det sande, som angaar hele Menneskeheden, men ikke angaar ham selv (181). (Fra at faa paalidelig Underretning om Martensens Indre var Johannes Climacus imidlertid afskaaret i Følge sin egen Theori om Indlevelse, se Meddelelser fra S. Kierkegaard Selskabet, Bd. IV, 3 1953, p. 1–9).

Efter Kierkegaards strengere Opfattelse gives der ikke to Veje, men kun een, den ethisk-religiøse: Det ethiske er en Gøren, der forholder sig til en Viden (146); og denne Viden er skænket een Gang for alle; der maa ikke anstilles Undersøgelser af Christendommens Væsen, for saa vidt disse berigtiger det, de skal forklare (204, 209); og der bør ikke ske en Udvikling i Christendomsforstaaelsen (217). Den subjektive maa bevare sin Vilje til at forstaa Christendommen paa Trods af dens Uforstaaelighed og anerkendende dens Uforstaaelighed (210, 229). Johannes Climacus advarer imod at ville udsige det uudsigelige (207). Men han benægter ikke, at den objektive Sandhed findes, den er blot ikke til for en eksisterende, den er en »Skabningens Forlængsel« (182). Der fremkommer saaledes en dobbelt Sandhed, den timelige og den

uudsigelige, anede, evige. Naar hermed sammenholdes Efterskriftens Lære om Tveheden af Tænken og Væren, om den momentvise Skiften i Existensen mellem Tænken og Væren (317, 111), bliver det dog atter et Spørgsmaal, om ikke den eksisterende skrider frem ad to Veje, en subjektiv og en objektiv, om end disse ikke betrædes af Subjektet paa een Gang.

I tydelig Modsætnig til Martensens Hævdelse af en primitiv Gudserkendelse, en nødvendig Tro, et Dogme, der ikke bevises, men modtages, som det er overleveret (Autonomie, p. 54, 25), fordrer Johannes Climacus Uvished i Troen: »den objektive Uvished, fastholdt i den meest lidenskabelige Inderligheds Tilegnelse« (189). Ved Uvished forstaar Johannes Climacus ikke den objektive Videns erklærede Ugyldighed, men at i Inderligheden »bliver den objektive Viden sat i Bero« (189). Martensen og Johannes Climacus er enige om, at det matematisk og logisk indlysende ikke er Genstand for Tro (VII, 189 og Autonomie, p. 25), men har Vished i sig selv. Som Exempel paa objektiv Uvished af en Art, som ikke anføres af Martensen, nævner Johannes Climacus Guds Almagt og Algodhed, saaledes som den paa tvivlsom Maade fremtræder i Naturen (189). Denne Anfægtelse vil der naturligvis ikke blive Plads til i den af Martensen beskrevne »nødvendige Tro«, hvor Dogmet overtages som overleveret (Autonomie, p. 54, 25). Men Martensen hævder ogsaa en frivillig Tro (p. 55), og inden for denne vil de subjektive Anfægtelser høre hjemme.

Ogsaa i Forbindelse med sin Fordring om Uvished i Troen fremkommer Johannes Climacus som anført med Hentydninger, der af alle datidige Læsere maatte forstaaes som et personligt Udfald mod Martensen: Denne, siges det, sidder som »et phantastisk Væsen« ved Skrivebordet og skriver De omnibus dubitandum, skønt han i sin personlige Tilværelse er »ligesaa lettroende som det sandseligste Menneske« (186). Endnu en Gang tilskriver Johannes Climacus sig biographisk Viden om sin Modpart.

Efter denne Gennemgang af nogle af de Indvendinger, Johannes Climacus i Uvidenskabelig Efterskrift gør mod De autonomia, skal med Henblik paa Forekomsten i Efterskriften af en dobbelt Sandhed, en Sandhed for den eksisterende og en objektiv Sandhed, de Ytringer undersøges, som Johannes Climacus fremsætter om det objektive i Betydningen det objektive Gudsbegreb. Anderledes

udtrykt skal det undersøges, om der i Efterskriften forekommer et Gudsbegreb af andet Indhold end den eksisterendes Gudserfaring, eller om der hos den eksisterende findes en umiddelbar Gudserfaring, der muliggør Udvikling af et Gudsbegreb, samt hvorledes dette forholder sig til Martensens Gudsbegreb.

Skønt Philosophiske Smulers Antagelse var, at Gud (»den evige Sandhed«) kun kendes gennem Paradoxet, Gud-Mennesket (VII, 199), saa synes Johannes Climacus dog at hævde en Gudserkendelse uafhængig af Paradoxet. Gud, hedder det, er »en høieste Forestilling, der ikke lader sig forklare ved Andet, men kun forklare ved at fordybe sig i Forestillingen selv« (206). Indskrænkende siges kort efter om denne Fordybelse i Gud, at fordi Subjektet befinder sig i Eksistensen, bliver »det Eviges Glæde« uudsigelig og at ligne ved »et høieste Aanddrag, som dog ikke kan gestalte sig« (207). Undlader nu Johannes Climacus at udtale sig om dette uudsigelige? »Erkjendelsens Gjenstand«, siger han, »er Subjektivitetens Inderlighed«, men tilføjer: »... ikke hvor der intet Objekt er (den ufuldkomne og udialektiske Distinction), men hvor Gud er negativ i Subjektiviteten« (44). Dette betyder, at Gud undrager sig et ligefremt Forhold til Mennesket (229).

Paa Grundlag heraf angives Guds negative Egenskaber. Gud er usynlig, men tillige kendelig paa sin Usynlighed og i Kraft af Usynligheden allestedsnærværende (464, 231), og (som nævnt) Gud er uudsigelig.

Hvorledes Overgangen sker fra Guds negative til Guds positive Egenskaber, meddeler Johannes Climacus intet om. Denne Overgang bliver forstaaelig af andre kierkegaardske Texter og kan ikke berøres her. Tilstrækkeligt maa være at opregne de positive Gudsegenskaber i Følge Uvidenskabelig Efterskrift. Først er da Gud Subjekt (185). Dernæst er Gud Lidenskab: hvert enkelt Menneskes ethiske Stræben »er impulseret og gjentagent forfrisket af Uendelighedens afgjørende Lidenskab« (189). Gud er endvidere som Skaber Enhed af Tanke og Væren. I den menneskelige Existens adskilles Tænken og Væren, Tilstande af Tanke og Handling følger skiftevis efter hinanden (111, 317), og Enheden deraf er Skabningens Forlængsel (182), dog at den eksisterende i Lidenskaben erfarer en Tilnærmelse til denne Enhed: »Lidenskaben er den momentvise Continuierlighed,« der foregriber det evige (300, cf. 185). Gud derimod har den sande Kontinuitet, den tidløse, væsentlige Enhed af Tænkning og Væren: »Gud tænker ikke, han skaber; Gud eksisterer ikke, han er evig. Men-

nesket tænker og eksisterer, og Existentens adskiller Tænken og Væren, holder dem ude fra hinanden i Succession« (321). Dette vil sige, at de skiftende Tilstande af Tænkning og Handling ikke findes i Gud, men Tænkning og Handling bliver eet; hvad Gud tænker er dermed Handling og faar Tilværelse. (Omvendt gælder det, at hvad Gud ikke ved eller vil vide af, ikke har Tilværelse, jfr. IV, 420, 389).

Sammenlignes dette Gudsbegreb med Martensens, da ses, at to Egenskaber er fælles: Gud er Subjekt og Enhed af Magt og Viden, af Væren og Tanke. Derimod betegner Martensen ikke Gud som Lidenskab. Dette Kendetegn turde dog være givet med Skabelsesviljen i Gud .

Hvad angaar det menneskelige Gudsforholds Indirekthed er Johannes Climacus og Martensen i Overenstemmelse. I Følge Martensen kunde Gud kun meddele sig gennem Samvittigheden, i Følge Johannes Climacus meddeler Gud sig gennem det ethiske.

For Johannes Climacus er det ethiske en Enhed med det religiøse, »communicerer« med det religiøse (147-148 cf. 141). Kun i det ethiske har den enkelte Bevidsthed om det evige (134-135). Det ethiske kaldes »det evige Aanddrag« (137) og »Guddommens evige Præg« i Mennesket (138), eller det ethiske søges beskrevet som »hiint eensomme Kildesprings Liflighed, der er i ethvert Menneske, hiint Kildespring hvori Guden boer, hiint Kildespring i den dybe Stilhed, naar Alt tier« (168). Som hos Martensen hævdes Guds Nærværelse i den menneskelige Bevidsthed. Tillige bestemmes det ethisk-religiøse (i Overensstemmelse med Martensen) som en Samviden. Det ethiske, som den enkelte opfatter i sig selv, er hans Samviden med Gud (140). Det ethiske er derfor et Spejl, hvori alt det uvisse forsvinder, og kun det visse bliver tilbage (139). Nærmere forklares dette saaledes: »Det Ethiske er det eneste Visse, at samle sig paa dette den eneste Viden, som ikke i et sidste Øjeblik muligens forvandler sig til en Hypothese, at være i det den eneste betryggede Viden, hvor Viden er betrygget ved noget Andet« (137-138). Dette andet er naturligvis Gud. Om Guds Nærværelse siger Johannes Climacus, at den er en Samviden, der ikke kan undflyes, hvilket begrundes ved, at »den er indvirket i og gennemvirker min Bevidstheds svageste Bevægelse, dens lønligste Omgang med sig selv« (169). Altsaa en Bekræftelse af Martensens Cogitor.

Paa de her citerede Steder, hvor der ikke tages polemisk Sigte mod Martensen, meddeler Johannes Climacus sin egen Existentstæknings Lære om det objektive, theoretiske Moment i Subjektiviteten; som hos Martensen fordres Erkendelse begrundet ved et af Subjektiviteten uafhængigt Noget, hvorved en i Martensens Forstand autonom Anthropologi og Erkendelseslære umuliggøres; som for Martensen er Samvittigheden ogsaa en Viden, og denne ethisk-religiøse Viden, der for den enkeltes Vedkommende især omfatter Handlingslivet, maa desuden være den Kilde, hvorfra Johannes Climacus selv har hentet sin Opfattelse af Gudsegenskaberne, thi han oplyser, at det er paa det førnævnte »Kildespring hvori Gud boer«, at han grunder sin Tænkning og sin Fremstilling i Uvidenskabelig Efterskrift (168).

Til Martensens Lære om Gudmennesket som Personlighed uden Partikularitet svarer der hos Johannes Climacus for saa vidt intet Sidestykke, som Paradoxet er det enkelte, med individuelle Kendemærker udrustede Menneske. Men den ethiske Gudserfaring i Religiøsitetens A, som alle Mennesker har til fælles (168, 137), indtræder naar alt endeligt og individuelt ryddes til Side (551-552): »Gud er i Grunden«, hedder det. »Gud er negativt i Subjektiviteten«, hed det andetsteds (44). Heraf bliver klart, at for Johannes Climacus fremtræder Gud som den rene Personkvalitet, som en Art Personlighed uden Individualitet (jfr. 552). I Lighed hermed var i *De autonomia Christus* ikke et Individ som andre, men »det absolute Individ« (p. 60).

Dermed ender Sammenligningen af *De autonomia* og Uvidenskabelig Efterskrift. Andre Værker af Kierkegaard kunde have været medtaget, og Stoffet vilde da være blevet endnu fyldigere, f. Ex. vilde man i udviklet Form hos Kierkegaard have fundet Martensens Opfattelse af Gud som »det evige Øje« (II, 309-310).

Hvad angaar Johannes Climacus har Undersøgelsen givet som Udbytte, at hans Standpunkt ligesom Martensens er theocentrisk: Den menneskelige Lidenskab, den menneskelige Subjektivitet er en Tilnærmelse til den evige, guddommelige. Guds Subjektivitet er den fuldkomne, og den menneskelige følgerlig afledet deraf.

Sammenfattende kan siges: 1. Med Hensyn til det objektive som en Sag, en Genstand. Kierkegaard benægter, at Gudserfaringen skulde gælde en udvortes, sanselig Genstand. Martensen fordrer selvfølgelig heller ikke en saadan Genstand. (Jfr. VII, 232, hvor Johannes Climacus indrømmer, at Guds Usynlighed er alment christen Lære). 2. Med Hensyn til det objektive som theoretisk Indstilling. Kierkegaard formaar ikke fuldstændigt at afvise dennes Berettigelse. Martensen paa den anden Side udelukker ikke, men kræver tværtimod Subjektivitetens Inderlighed.

Efter det her forelagte faar Martensen saaledes ikke Ret i, at Kierkegaard skulde hævde Existens uden Idee i den Forstand, at Existens bliver en rent emotiv Tilstand uden kognitivt Indhold³.

Anhang.

Den Skarphed, der præger Efterskriftens Forkastelse af Martensens Tænkning, bliver yderligere paafaldende, naar den ses i Lyset af Kierkegaards Kendskab til Martensens Forelæsninger. De utrykte Kollegiehefter (saa vel det af Kierkegaard egenhændigt som det af anden Haand skrevne) stiller Inderlighedsfordringen med et Begrebsindhold og i en Form, der kunde være Kierkegaards egne.

Den Opgave, Martensen sætter Mennesket, begrænses ganske vist ikke til det hverdagsligt etiske: »Da det især er Philosophien, som har slaget Religionen saadanne dybe Saar, maa ogsaa den læge dem. Tidens Opgave er altsaa Forsoningen mellem Religionen og Philosophien; derfor maa Theologen indlade sig paa Philosophien : blive speculativ« (II C 27, Indl.).

Den Spekulation, der udkræves er imidlertid selv en ethisk-religiøs Tilstand: »Religion er ikke blot Bevidstheden om og Erkjendelsen af det Grundforhold,

³ Forholdet mellem kognitivt og emotivt i Kierkegaards Existensbegreb drøftedes ved Professor Frithiof Brandts Øvelser over Uvidenskabelig Efterskrift i Foraarssemestret 1953. Jeg mindes disse Drøftelser med Taknemmelighed.

Uafhængigt af Mystiken lader der sig i Religionsphilosophien spore en Tilbøjelighed til at tømme den religiøse Erfaring for Indhold: Guyau søger det reneste i den religiøse Følelse i den »irréligion«, der mangler baade Dogme, Mythe og Kult; Natorp antager »en skikkelsesløs Følelse« (N. H. Søe, Fra Renæssancen til vore Dage, 2. Udg., p. 127), andre statuerer en »tydningsløs Anerkendelse« (N. H. Søe, Religionsfilosofi, p. 164-165).

der bestaaer mellem Gud og Mennesket, men den er dette aandelige Grundforhold selv som reelt eksisterende. Idet Mennesket saaledes i Religionen ikke blot staar i et ideelt, men et exenstielt (skal være: eksistentielt, se II C 27 § 3) Forhold til Guddommen, er Religionen at betragte som den menneskelige Naturs Væsen eller som det, der gjør Mennesket til Menneske« (II C 26, § 3). »Den Tanke, i hvilken Gud i Religionen er aabenbaret for Mennesket, er efter sin Oprindelse <forskjellig> (jfr. II C27, § 4) fra Speculationens sande Tanke om Gud, fordi den er et integrerende og evigt Moment i hiint Menneskets eksistentielle Grundforhold til Gud, der udgjør Religionens Væsen« (II C 26, § 4). »I hiine [Kunst og Filosofi] forholder jeg mig objectivt til Guds-Ideen ∴ det er mig at gjøre om Ideen selv, som den er i og for sig uden alle Relationer; i denne [Religionen] subjectivt ∴ jeg spørger om dens Relation til mig selv . . . Det Religiøse er det Evige, Eksistentielle, som realiseres i det concrete Menneske som det Sædelige« (II C 27 § 3).

Naar Johannes Climacus fremhæver, at Gud aldrig kan blive Objekt, men er Subjekt, da rammer han ikke Martensen. Rigtignok bestemmer Martensen Aabenbaring som det at gøre sig til Objekt (II C 27, § 3, p. 23), men senere tilføjes, at dette Objekt for den menneskelige Sandhedssøgen selv er Subjekt og er det Ikke-Jeg, der »maa tænkes som et »Du« ligeoverfor mit »Jeg«« (II C 27, § 5, p. 31-33).

Tilbage bliver dog Modsætningen med Hensyn til en Udvikling i Guds-erkendelse. For Martensen er Menneskehedens Historie »Meditationen«: »Ei blot Menneskets religiøse Bevidsthed, men ogsaa den guddommelige Aabenbaring følger den historiske Udviklings Love . . . Saalænge som derfor Mennesket befinder sig paa et relativt Standpunkt af sin Udvikling, kan Gud kun manifestere en enkelt abstract Phase af sin Bevidsthed, der corresponderer med Menneskets endelige Bevidsthed« (II C 27, § 6), og først »i Tidens Fylde« bliver Erkendelse fuldkomment sand (sts.). Hos Johannes Climacus udelukkedes som set en trinvis Udvikling, den fuldkommengjorte Erkendelse var rent hinsidig, »en Skabningens Forlængsel«.